

Crisi i burgesia conservadora durant la Gran Depressió: el País Valencià, 1879-1889*

per Teresa Carnero i Arbat

El propòsit d'aquest treball és el d'apuntar algunes conclusions sobre les conseqüències que tingué la incidència del procés d'articulació del mercat mundial durant el darrer terç del segle XIX, damunt l'economia del País Valencià.

La Gran Depressió fou la primera crisi agrària que afectà, amb més o menys intensitat, tots els països de l'Europa capitalista. Per tant, difícilment podia deixar de repercutir damunt una economia com la valenciana, que continuava essent bàsicament agrària i, cosa més important encara, tècnicament poc desenvolupada. I, sobretot, si tenim en compte la importància econòmica i social que hi tenia, aquells anys, el conreu de l'arròs. La competitivitat superior de l'arròs estranger, palesada per la reducció dels costos de transport, havia d'incidir-hi amb molta força. D'altra banda, aquests anys també es caracteritzen, a l'estat espanyol, per l'existència d'una crisi agrària, bàsicament bladera, d'una importància considerable. D'alguna manera, aquesta situació havia de repercutir al País Valencià.

Per tot això caldrà fer una referència breu a quines foren les transformacions que va sofrir l'agricultura mundial i les seves conseqüències damunt l'agricultura de l'estat espanyol, abans de passar a analitzar l'objectiu central d'aquestes pàgines.

I

Com ja és sabut, el darrer terç del segle XIX fou un període decisiu per a l'economia mundial. Aquests anys la majoria dels països sofreixen canvis importants en llurs estructures productives. Per a Europa, aquesta etapa comportarà la maduració d'una crisi econòmica greu. Paral·lelament, altres països —cal incloure-hi d'una manera destacada els Estats Units— prendran la iniciativa. En aquest sentit, la Gran Depressió palesarà que hi havia una primera fase que culminava en el desenvolupament capitalista i que n'hi havia una altra, superior i qualitativament diferent, que començava a consolidar-se.

* Aquestes pàgines formen part d'una investigació més àmplia sobre les conseqüències de la Gran Depressió al País Valencià que estic fent sota la direcció de Josep Fontana, al qual vull agrair, així com a Ernest Lluch, Màrius Garcia Bonafè i Jordi Palafox, l'ajuda important que m'han proporcionat i els suggeriments crítics que van fer a la meua tesi de llicenciatura, els capítols segon i tercer de la qual són, en gran part, la primera redacció que va tenir aquest treball.

La transcendència d'aquests canvis justifica l'interès que ha suscitat entre els historiadors i els economistes¹ l'estudi de la Gran Depressió, i pot contribuir a explicar per què han estat tan diferents, en el cas de cada país,² les explicacions que hom ha donat sobre les seves causes i conseqüències. Les polèmiques més grans han estat plantejades a l'entorn de dos punts bàsics: quin és el significat de la crisi i quin n'és l'abast.³ Les conclusions assolides, amb tot, no sembla que puguin ésser generalitzades, per ara. Això no pressuposa, de cap manera, que, pel que fa a la crisi agrària, no hi hagi una sèrie de qüestions sobre les quals hi ha una unanimitat gairebé absoluta. Per això pot assenyalar-se que els inicis del darrer terç del segle XIX comportaren per a l'agricultura europea el principi d'una fase depressiva generalitzada,⁴ originada tant pel cost inferior de producció dels

1. Els treballs publicats sobre la Gran Depressió són tan nombrosos que és impossible de resumir-los en una nota a peu de plana. Per això esmentaré només els que, segons el meu criteri, són els més importants: W. MALENBAUM, *The World Wheat Economy 1885-1939*, Cambridge, Mass., C.U.P., 1953; M. TRACY, *Agriculture in Western Europe. Crisis and Adaptation since 1880*, Londres, Ebenezer Baylis and Son, Ltd., 1964; P. J. PERRY (ed.), *British Agriculture 1875-1914*, Londres, Methuen and Co. Ltd., 1973; T. W. FLETCHER, *The Great Depression of English Agriculture 1873-1896*, a «The Economic History Review», XIII, núm. 3 (1961), ps. 417-432; aquest darrer és contingut també al llibre de W. E. MINCHINTON (ed.), *Essays in Agrarian History*, Devon 1968, vol. II; J. METZEN, *Railroad Development and Market Integration: the Case of Tsarist Russia*, a «Journal of Economic History», XXXIV (1974), ps. 529-549; M. SIMONOVA, «Industrialización capitalista y desarrollo del capitalismo en Rusia», a *Agricultura y desarrollo del capitalismo*, Madrid, Comunicación, 1974, ps. 421-446; V. I. LENIN, *El desarrollo del capitalismo en Rusia*, Barcelona, Ariel, 1974; E. SERENI, *Capitalismo e mercato nazionale in Italia*, Roma, Riuniti, 1966; R. ZANGHERI, «The Historical Relationship between Agricultural and Economic Development in Italy», a l'obra d'E. J. JONES i S. J. WOOLF (eds.), *Agrarian Change and Economic Development*, Londres, Methuen and Co. Ltd., 1974, ps. 23-39.

2. No hi ha dubte que el lloc on el tema ha suscitat debats més importants ha estat a la Gran Bretanya. Una sèrie d'autors han intentat de remodelar les explicacions diverses que s'han donat sobre les seves causes i conseqüències. Des de les interpretacions monetaristes que ja foren criticades per M. DOBB a *Estudios sobre el desarrollo del capitalismo* (Buenos Aires, Siglo XXI, 1973, ps. 357 i ss.), passant pels que explicaven la crisi en termes de sobreproducció, fins a arribar als que l'atribuïen principalment a la disminució dels costs de transport. Vid. D. J. COPPOCK, *The Causes of the Great Depression 1873-1896*, a «Manchester School of Economics and Social Studies», vol. XXIX (1961), núm. 3, ps. 205-232. Tal com conclouia Dobb, l'explicació de la crisi «no puede ser atribuida, de manera exclusiva, a una sola causa, sino que debe considerarse obra de todas combinadas» (M. DOBB, *Estudios...*, p. 355). Una altra qüestió en la qual han insistit la historiografia italiana i l'anglesa per a analitzar tant les causes de la crisi com les conseqüències ha estat la de considerar el grau de desenvolupament que havia assolit l'economia europea en els decennis anteriors. Poden veure's els treballs d'E. L. JONES i S. J. WOOLF, *The Historical Role of Agrarian Change in Economic Development*, i R. ZANGHERI, *The Historical Relationship between Agricultural and Economic Development in Italy*, recollits a E. J. JONES i S. J. WOOLF (eds.), *Agrarian Change...*, ps. 1-21 i 23-39, respectivament.

3. Vid. D. J. COPPOCK, *The Climacteric of the 1890's: A Critical Note*, a «The Manchester School of Economics and Social Studies», XXIV (1956), núm. 1, ps. 1-31; A. E. MUSON, *British Industrial Growth During The Great Depression 1873-1896: Some Comments*, a «The Economic History Review», xv (1963), núm. 3, ps. 529-533.

4. Es pot veure el diferent grau d'incidència a l'agricultura dels distints països europeus a M. TRACY, *Agriculture...*, especialment ps. 41-113.

cereals d'ultramar,⁵ com per la disminució del cost de transport⁶ i que tindria per resultat la baixa contínua dels preus agraris.⁷ Des d'aquell moment, els Estats Units i Rússia, especialment, esdevindrien els principals proveïdors del mercat cerealícola mundial. D'altra banda, el grau d'integració del mercat que s'havia assolit condicionaria, d'una manera decisiva, el desenvolupament posterior de l'agricultura europea. Perquè les alternatives que tindria aquesta nova situació serien ben diferents. Mentre en alguns països on la burgesia agrària s'havia caracteritzat per una intervenció decidida en la producció, hom optava per la intensificació de l'especialització dels conreus, com podria ésser exemplificat pel cas d'Anglaterra i Dinamarca;⁸ altres països, on els propietaris s'havien distingit per llur conservadorisme, hom no aprofitaria aquesta ocasió per a fer les transformacions estructurals que calia realitzar. L'actitud de la burgesia agrària de l'estat espanyol correspon, sense cap dubte, a aquesta segona alternativa.

II

L'estat espanyol no podia restar al marge de la situació depressiva que hi havia als altres països europeus. Els treballs de Ramon Garrabou⁹ ens permeten de saber que la crisi agrària començà a fer-se patent en els primers anys del decenni del 1880, i que tingué conseqüències greus per a la població de les zones productores de cereals. Aquesta crisi, lligada fonamentalment a les importacions creixents de blat i farina, tingué les fases més agudes, amb una major caiguda dels preus, precisament els anys en què les importacions assoleixen els valors més alts: 1887-1889 i 1893-1895.

És ben significatiu que l'any 1887 el govern decidís d'elaborar una enquesta

5. Si en el cas dels Estats Units, sembla que hi ha unanimitat pel que fa a les causes que van provocar la disminució dels costos de producció, pel que respecta a Rússia les explicacions han estat diverses. Mentre M. SIMONOVA, a *Industrialización capitalista...*, ps. 438-440, insisteix sobretot que això fou possible a causa de la sobreexplotació de la pagesia, J. METZEN, *Railroad Development...*, p. 529, seguint la tesi de Lenin, insisteix més en el grau de desenvolupament assolit pel capitalisme.

6. Durant els anys 1870 i 1880 el cost del transport del blat de Nova York a Liverpool restà reduït a la meitat. *Vid.* TRACY, *Agriculture...*, ps. 22-23.

7. El descens sofert pels cereals europeus fou més pronunciat a aquells països que, com la Gran Bretanya, s'havien decidit a adoptar una política lliurecanvista. A Alemanya i a França, contràriament, l'elevació dels aranzels permeté d'atenuar-ne la caiguda. *Vid.* W. ABELL, *Les crises agraires en Europe (XIIIe-XXe siècle)*, París, Flammarion, 1973, p. 390.

8. *Vid.* M. TRACY, *Agriculture...*, ps. 41-61 i 106-114.

9. R. GARRABOU, *La depresión de la agricultura española durante el último tercio del siglo XIX*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1973. També, del mateix autor, *La crisi agrària espanyola del final del segle XIX: una etapa del desenvolupament del capitalisme*, a «Recerques», núm. 5, Barcelona, Ariel, 1975, ps. 163-216. Abans només J. FONTANA I LÁZARO havia plantejat el tema de la incidència de la Gran Depressió a l'estat espanyol, a *La crisi bladera del segle XIX*, «Serra d'Or», segona època, núm. 11, xi-1960, i a *Transformaciones agrarias y crecimiento económico en la España contemporánea*, dins de *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*, Barcelona, Ariel, 2a. ed., 1975, ps. 147-213, especialment ps. 184 i ss.

àmplia¹⁰ sobre la situació de l'agricultura i, concretament, sobre les causes de la crisi. Si per una part l'abundant informació que hi ha a *La crisis agrícola y pecuaria* indica que la depressió que afectava l'agricultura de l'estat espanyol es devia a la diferència de preu entre el blat importat i el que es produïa a l'interior,¹¹ també cal destacar que s'hi constatava igualment que les seves greus repercussions radicaven en l'endarreriment que dominava el camp espanyol, i especialment a les zones tradicionalment productores de cereals. Tal com indicava la comissió provincial del Consell d'Agricultura, Indústria i Comerç de Castelló de la Plana, la incidència de la Gran Depressió sobre l'agricultura de l'estat espanyol era especialment greu, perquè aquesta «*se encuentra... estacionada hace muchísimos años*».¹²

Les conseqüències de la crisi havien de resultar realment importants. Per als grans propietaris comportà la pèrdua dels principals mercats consumidors. Les zones de la perifèria de l'estat i el mercat americà¹³ s'orientaran cap als cereals importats, més barats, i impediran la venda de la major part de la producció al preu que fins aleshores havia obtingut.

L'escassa capacitat adquisitiva de la població camperola a la major part de l'estat espanyol, havia orientat la venda de la producció cap a aquests mercats. L'arribada de blats de fora en quantitat comportava un perill evident per a les taxes de renda i de beneficis de la burgesia agrària cerealícola. La disminució del tràfic interior de cereals fou veritablement notable.¹⁴

Amb tot, i com és obvi, els més perjudicats havien d'ésser els jornalers i els petits propietaris. Els primers van veure reduïts llurs salaris i molts d'ells foren arrossegats a una situació d'atur¹⁵ i de misèria, com a conseqüència de la caiguda de la renda agrària, que va causar una disminució de la superfície de conreu. Pel que fa als segons, mancats de capital suficient, hagueren de perdre llurs terres a mans del fisc.¹⁶ El proletariat agrícola va haver de recórrer una vegada més a l'emigració per tal de sobreviure.¹⁷ Encara que alguns autors, com el proteccionista Martínez Maroto, intentés de minimitzar la gravetat del problema i escrivís que «*es nuestra nación el país europeo a quien menos debe la despo-blación de Europa*»,¹⁸ és indubtable que les profundes repercussions socials que havia anat tenint el fenomen emigratori des de la Restauració¹⁹ s'agreuaren

10. *La crisis agrícola y pecuaria*, Madrid 1887-1889, 8 vols.

11. *La crisis agrícola...*, vol. VI, p. 151.

12. *La crisis agrícola...*, vol. III, p. 342.

13. R. GARRABOU, *La crisi agrària espanyola...*, p. 200.

14. *La crisis agrícola...*, vol. VII, p. 342.

15. «*La importación de granos y legumbres del extranjero ha contribuido a aminorar el bienestar de la región y el de sus clases menesterosas, puesto que empobreciendo y arruinando a sus propietarios y cultivadores, motivó mayor oferta de trabajo y aminoraron los medios de que disponían para socorrer al necesitado.*» (*La crisis agrícola...*, vol. IV, p. 337.)

16. R. GARRABOU, *La crisi agrària espanyola...*, p. 210.

17. «*Ha venido a hacerse insostenible la situación, dando lugar al abandono de las tierras, disminución de los ganados en gran escala, y que no pocas gentes emigran al extranjero.*» (*La crisis agrícola...*, vol. II, p. 295.)

18. S. MARTÍNEZ MAROTO, *La crisis agrícola y pecuaria en España y sus verdaderos remedios*, Valladolid 1896, p. 74.

19. R. ROBLEDO HERNÁNDEZ, *Emigración a Ultramar. Aspectos socioeconómicos durante la Restauración*, «*Anales de Economía*», 1973, ps. 75-92.

encara durant el decenni del 1880 davant la gravetat de la situació econòmica.

Tal com ho ha indicat Garrabou, la classe dominant podia triar entre dues alternatives per tal de solucionar la situació. O bé «eliminar (...) els obstacles per a l'expansió del capitalisme», o bé, contràriament, «mirar de frenar-los establint una sèrie de dics i barreres».²⁰ El govern de Madrid, representant dels seus interessos i de la manera de plantejar-los, acabaria optant per la solució més conservadora i més rendable a curt termini per als propietaris. La protecció aranzelària dels cereals serà un fet d'ençà del 1892, però, amb tot, l'augment dels aranzels de 5,70 a 8 pessetes cada cent quilos²¹ no podrà, amb tot, deturar les importacions.²² La diferència de preus resultava encara més alta. Els anys 1890 va tornar a repetir-se el mateix procés del decenni anterior: un excés de producció a l'interior, que no troba mercat de venda, i una abundor de gra al litoral. La solució que fou posada en pràctica també fou idèntica: un nou increment de l'aranzel, que ara arribarà a 10,50 pessetes per cada 100 quilos, és a dir, gairebé el cent per cent en relació amb la tarifa anterior a l'any 1892. Els interessos de la burgesia agrària quedaven salvats, i la recuperació dels beneficis i de la renda restaran assegurats d'ençà dels darrers anys del segle. A canvi d'això, restaven pendents les reformes de l'estructura productiva. Perquè allò que calia a l'agricultura de l'estat espanyol, i al sector cerealícola amb una major urgència encara, no era pas l'establiment de recàrrecs en l'aranzel,²³ que afavorien la supevivència de l'endarreriment, sinó una reforma que n'extingís definitivament les seues causes. Però els problemes de fons, que restaren deliberadament intocats per les reformes «de caire liberal»²⁴ de la primera meitat del segle, continuaven existint. D'aquesta manera, amb la crisi, el latifundisme absentista en grans zones del camp, la manca de capital dels petits propietaris i arrendataris i el baix nivell de vida dels jornalers continuaran presents a l'agricultura de l'estat espanyol, i frenaran el desenvolupament de la producció capitalista. Hom n'havia de veure les conseqüències clarament trenta anys més tard.

III

Quines conseqüències tingueren per al País Valencià les considerables importacions de cereals i, concretament, les de blat i arròs? Pel que fa al primer d'aquests productes, cal assenyalar que la incidència de la crisi bladera hi fou bastant dèbil²⁵ i que les importacions, en comptes de perjudicar la població, la beneficiaren. Per a la majoria d'aquesta població, és a dir, per als pagesos, el descens del preu del blat els va oferir la possibilitat de diversificar i d'augmentar, en alguna mesura, llur escassa capacitat de consum. Ho assenyalaran, en diver-

20. R. GARRABOU, *La crisi agrària espanyola...*, p. 212.

21. A. GWINNER, *La política comercial de España en los últimos decenios*, a *Textos olvidados*, selecció de F. Estapé, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1973, p. 286.

22. Aquesta qüestió pot trobar-se a *Informe acerca de la Producción y Comercio y consumo de trigo en España*, Madrid, Dirección General de Aduanas, 1896, ps. 59-60.

23. A. GWINNER, *La política comercial...*, p. 325 i ss.

24. J. FONTANA I LÁZARO, *Transformaciones agrarias y...*, a *Cambio económico...*, ps. 161 a 184.

25. R. GARRABOU, *La depresión de...*, ps. 138-139.

ses ocasions, alguns organismes del país: «*la importación extranjera ha influido (...) en el bienestar de las clases menesterosas*».²⁶ Per a la burgesia, les importacions comportaren l'abaratiment d'un producte que continuava essent una part important de la seva alimentació i, a més, determinats sectors del Sud van veure com baixava, en part, el cost de la mà d'obra. La Cambra de Comerç d'Alacant adoptà una actitud declaradament lliurecanvista i s'oposà d'una forma contundent a la modificació dels aranzels vigents, alhora que proposava, com a mesura alternativa, la reducció de les tarifes ferroviàries.²⁷ Amb això intentava de solucionar el dèficit de blat que tenia el País Valencià des de feia segles. El grau d'integració del mercat feia que el proveïment d'una part de les necessitats del país des de les zones de l'interior resultés especialment car, perquè calia afegir al cost de producció, ja prou car per ell sol, tant les tarifes elevades dels transports com els percentatges de beneficis dels nombrosos intermediaris.

L'escassa importància de la producció bladera autòctona, dins el conjunt de l'agricultura, pot ajudar també a explicar l'actitud lliurecanvista que van adoptar certs sectors de la burgesia. El botànic Cavanilles ja havia assenyalat, a la fi de la centúria anterior, la insuficiència de la producció autòctona d'aquest cereal.²⁸ I aquest dèficit s'havia anat incrementant des dels inicis del darrer quart del segle XIX,²⁹ quan la major abundor d'aigua —causada per l'augment en el nombre de pous oberts— va fer possible l'extensió de la superfície dedicada a altres conreus més exigents en matèria de reg.³⁰ Hi hagué un altre fet que també va tenir una importància decisiva en aquest procés de pèrdua d'importància del blat: el fet que fos substituït per la vinya, que tingué un increment considerable a causa de l'augment de les exportacions de vi del País Valencià.³¹ Encara que aquest procés és difícil de seguir d'una manera quantitativa, els testimonis de l'època són concloents, i s'hi reflecteix de quina manera aquestes exportacions,

26. *La crisis agrícola...*, vol. v, ps. 347 i 690.

27. *La crisis agrícola...*, vol. v, p. 107.

28. «*El reyno de Valencia apenas coge trigo para sustentar seis meses su numerosa población.*» (J. A. CAVANILLES, *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reyno de Valencia*, València 1795-1797. Reimpressió, València 1972, vol. I, p. 203.)

29. La Cambra de Comerç de València afirmava l'any 1886 que «*la producción de cereales y legumbres en esta región es de escasa importancia y en general no cubre las necesidades del consumo, excepción hecha de los términos municipales de San Vicente, Elche y Santa Pola, que producen cebada con alguna abundancia en años lluviosos.*» (*La crisis agrícola...*, vol. v, p. 107.)

30. E. BURRIEL DE ORUETA, *La Huerta de Valencia. Zona Sur. Estudio de geografía agraria*, València, Instituto Alfonso el Magnánimo y Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Valencia, 1971, p. 522. Els canvis importants que es van introduir al País Valencià en matèria de reg, ja durant el darrer terç del segle XIX, han estat també analitzats per A. LÓPEZ GÓMEZ a *Nuevos riegos en Valencia en el siglo XIX y comienzos del XX*, contingut en el llibre de J. NADAL i G. TORTELLÀ (eds.), *Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España contemporánea*, Barcelona, Ariel, 1975, ps. 188-205.

31. *Vid* J. PIQUERAS, *Geografía agraria de Requena*, tesi de llicenciatura Universitat de València, Facultat de Filosofia i Lletres, València 1975; i Teresa CARNERO ARBAT, *La Gran Depressió al País Valencià: crisi i frustració social, a Raons d'identitat del País Valencià*, València, Eliseu Climent editor, 1977, ps. 99-128.

amb els guanys importants que comportaven, van palesar la rendabilitat de realitzar aquesta substitució. Tal com reconeixia el Consell Provincial d'Agricultura, Indústria i Comerç de Castelló, calia atribuir «una de les causes de la disminució del conreu de cereals» a «la major extensió del conreu de la vinya».³² La diferència de la rendabilitat era tan noble que «si el llaurador no necessités indispensablement la palla [del blat] per a alimentar els seus motors de sang (*sic*), avui (...) seria molt limitat el terreny que es dedicaria a aquests conreus».³³ Això explica per què l'arròs havia substituït en gran part el blat, ja a la darrereria del decenni dels 1870, com a article de consum bàsic per a la població pagesa valenciana.

A mitjan decenni 1880-90 la situació no havia variat substancialment. Mentre el consum de pa elaborat exclusivament amb farina de blat continuava essent un producte reservat als sectors de renda més alta, l'arròs continuava ocupant el primer lloc en la dieta alimentària de la majoria de la població, al costat del pa de moresc i/o del de sègol. Les nombroses topografies mèdiques³⁴ escrites en aquests anys i en els primers decennis del segle xx són una font summament valuosa per a conèixer quines eren les condicions en què vivien les diferents classes socials del País Valencià. Sáenz Díez reconeixia que «seria desitjable que aquesta alimentació es modifiqués, i que fos més animalitzada, almenys dos cops per setmana (...), cosa que s'assoliria amb carn i una mica de formatge (...); d'aquesta manera l'aparell digestiu no es fatigaria tant com ho fa amb la quantitat d'arròs que hom ingereix habitualment».³⁵ A Alacant, les classes populars tampoc no vivien millor: «la classe proletària s'alimenta gairebé exclusivament amb vegetals, especialment tubercles i llegums; hom fa un gran consum d'arròs».³⁶ La situació, cap a la meitat del decenni 1890-1900 continuava essent semblant.³⁷

En aquestes condicions, els efectes de l'augment de les importacions de blat que tan greument havien afectat altres zones de l'estat espanyol, difícilment haurien pogut provocar una crisi semblant al País Valencià. Però, amb tot, l'increment d'aquestes importacions anà seguit també de les d'arròs, cosa que tindria conseqüències econòmiques i socials que no serien pas tan beneficioses; ben

32. *La crisis agrícola...*, vol. IV, p. 530.

33. *La crisis agrícola...*, vol. IV, p. 286.

34. J. B. PESET I VIDAL, *Topografía médica de Valencia y su zona*, València 1878; J. DURÁN MARTÍNEZ, *Topografía médica de Meliana*, València, Institut Mèdic Valencià, 1913; J. ABAD MONZÓ, *Topografía médica de Villavieja de Nules (Castellón)*, València Institut Médico Valenciano, 1920; A. CERVELLERA CASTRO, *Topografía médica de Burjasot*, València, Institut Mèdic Valencià, 1923; V. NAVARRO SOLER, *Topografía médica de Benetúser*, València, Institut Mèdic Valencià, 1927.

35. M. SÁENZ DÍEZ, *Alimentación de los braceros de la provincia de Valencia*, a *La crisis arrocera. Actas y dictámenes de la Comisión creada por R. D. de 20 de julio de 1886 para estudiar la situación del cultivo y producción del arroz en las provincias de Levante*, Madrid 1887, p. 256.

36. *La crisis agrícola...*, IV, p. 284.

37. «La mayor parte de la gente labradora no come trigo (...) lo cual aminora grandemente el consumo de trigos» (*Estadística de cereales y leguminosas en 1895 formada por la Junta Consultiva Agronómica con arreglo a los datos remitidos por los ingenieros del Servicio Provincial*, Madrid, Dirección de Agricultura, Industria y Comercio, 1896, ps. 6, 7 i 79).

al contrari, el decenni dels anys 1880 serà un període d'una crisi agrària greu, lligada a un conreu tan fonamental com hem vist que era l'arròs.

La disminució dels preus en el mercat mundial provocà, juntament amb una minva de les exportacions, un augment espectacular de les importacions d'arròs. El dèficit comercial comportà la caiguda dels preus interiors i, per consegüent, la disminució dels beneficis, l'augment de l'atur i, per tant, una situació d'una tensió social indubtable.

Si és evident que la crisi de les zones arrosseres del País Valencià fou desencadenada per l'expansió de la producció d'ultramar,³⁸ cal també considerar les causes més profundes que expliquen la pèrdua progressiva de la competitivitat de la producció valenciana. Em refereixo als factors de tipus estructural que ara tornarien a palesar-se. Perquè, tal com veurem, la caiguda dels preus exteriors, tot i la seva importància, incidia, de fet, damunt un conreu que ja tenia plantejades traves importants. La crisi només comportaria l'aparició d'uns problemes que ja existien, d'una manera latent, des de temps molt anteriors.

Amb tot, abans de passar a l'anàlisi d'aquestes qüestions, em sembla que cal precisar l'evolució i les conseqüències que tingué la situació depressiva. En aquest sentit, les xifres del comerç exterior poden ésser-nos d'una gran utilitat. Si ens atenim a l'evolució de les importacions i exportacions del període 1866-1887, sembla possible de datar-ne el principi cap al 1879. Aquest any, per primer cop dins l'etapa que considerem, les importacions superen les exportacions en una quantitat notable: 3,2 milions de quilos. Des d'aquest moment, el dèficit d'exportació serà constant. El 1883 i el 1885 arribarà als seus punts més elevats. El quadre que segueix més endavant, on pot apreciar-se l'evolució comercial, fa que no calgui cap altre comentari.

La informació existent sembla confirmar que fou precisament l'any 1885 quan la situació econòmica de les zones arrosseres i del País Valencià en general va arribar a ésser més greu. Hi influïen causes diverses. D'una banda, les importacions de l'any anterior van fer augmentar els estocs d'arròs d'una manera considerable. La collita d'aquell any difícilment podia trobar sortida. Els preus reflectien la situació amb claredat. Segons els càlculs de la Comissió³⁹ encarregada de l'estudi de la crisi i de les possibles solucions que s'hi podien aplicar,

38. *Memoria de los trabajos del Sindicato Arroceros en el año 1894* (València 1894), p. 7.

39. La Comissió era integrada pels següents senyors: vocals, Narcís Aparicio i Solís, enginyer de camins; Antoni Berdegall, enginyer agrònom; Víctor Peiró, sotsdirector de contribucions, substituït per Eduard Cuadrado, inspector d'hisenda; Joan Blas Sitjes, inspector d'hisenda; Joan Sanz, cap d'administració de la Intervenció General de l'Estat; Josep Antoni Berrueto, president de la Societat de Propietaris de València, substituït per Santiago Miracle, vice-president de la dita societat; el marquès de Tremolar, president de la Societat d'Agricultura de València; Cèsar Santomà, president de l'Ateneu Científic; Estanislau García Monfort, president de l'Ateneu Mercantil; Joan Reig García, president de la Societat Econòmica d'Amics del País de València; Manuel Beltran, Ramón Galvañón i Pascual Baró, propietaris; Teodor Llorente, gran propietari i director de «Las Provincias» de València; Francesc Castells, director d'«El Mercantil Valenciano»; Eduard Pérez Puchol, economista, substituït per Bartomeu Moret i Romero; Santiago Puchol, navilier.

El dictamen que aprovà la majoria de la dita Comissió va ésser signat per Joan Reig García, el marquès de Tremolar, Bartomeu Moret, Cèsar Santomà, Santiago Miracle, Ramón Galvañón, Teodor Llorente, Manuel Beltran, Santiago Puchol i Francesc Castells.

*Importació i exportació d'arròs sense clofolla a l'estat espanyol
(en quilograms)**

<i>Any</i>	<i>Exportació</i>	<i>Importació</i>	<i>Diferència Exp./Imp.</i>
1866	9.138.835	14.492	9.124.343
1867	7.501.040	—	7.501.040
1868	4.120.195	748.432	3.371.763
1869	3.117.609	182.840	2.934.769
1870	5.590.755	284.774	5.305.981
1871	4.847.739	1.025.647	3.822.092
1872	5.362.731	435.795	4.926.936
1873	4.875.930	579.269	4.296.661
1874	3.625.938	1.455.504	2.170.434
1875	2.992.023	1.960.967	1.031.056
1876	2.803.126	1.030.589	1.772.537
1877	2.849.074	1.386.218	1.462.856
1878	2.695.457	1.099.929	1.595.528
1879	1.625.784	4.897.839	- 3.295.055
1880	1.713.839	7.936.973	- 6.223.584
1881	988.214	1.908.973	- 920.759
1882	783.657	3.814.838	- 3.031.181
1883	1.314.003	12.435.254	- 11.121.251
1884	733.604	9.716.233	- 8.982.630
1885	467.858	17.455.596	- 16.987.738
1886	750.891	5.975.250	- 5.224.359
—	—	—	—
1889	1.519.300	6.588.800	- 5.069.500

FONT: 1866-1886, *La crisis arrocera...*, p. 247.

1889, *Memoria de los trabajos del Sindicato Arrocero en el año 1896* (València 1896), ps. 6 i 7.

* (Encara que no és possible d'estimar la importància que tenia el País Valencià dins el conjunt de l'estat espanyol en la producció d'arròs, cal suposar que gairebé tota la producció d'aquells anys era valenciana, puix que la producció de Tarragona era inferior a la desena part de la del País Valencià.)

durant el període 1876-1883 el preu dels cent quilos d'arròs havia oscil·lat entre 28 i 32 pessetes, amb 29 pessetes com a mitjana. El 1885 la cotització d'una mesura idèntica oscil·lava entre les 18 i les 22 pessetes. Observeu que la baixa arribava a ésser d'un 35 %.

S'hi afegiren, encara, les inundacions del setembre d'aquest any,⁴⁰ que van deixar diverses zones incomunicades, així com la presència del còlera, que l'any 1885 s'escampà per tot el país.⁴¹ El diari conservador «Las Provincias» resumia

40. *Antología Almanaque Las Provincias* (València 1974), vol. I (1879-1904), p. 63.

41. *Antología Almanaque...*, p. 70 i ss. Les conseqüències demogràfiques que van produir les diferents epidèmies que atacaren el País Valencià durant el segle XIX són analitzades per R. V. PÉREZ CASADO, *Mortalitats catastròfiques. Estudi sobre casos locals*, a «Primer Congreso de Historia del País Valenciano», València 1975, IV, ps. 31-37. Més interès té el treball de R. ARACIL, J. M. BERNABÉ I MAESTRE, M. GARCIA BONAFÈ, *Les epidèmies colèriques a Alcoi: 1854 i 1885*, al mateix volum, ps. 375-388.

la situació d'aquesta manera: «El año 1885 ha sido uno de los peores que hemos pasado, y aún tenemos fortuna los que podemos contarlo: con los temporales e inundaciones vinieron el nevasco y las heladas, como nunca se habían conocido en este templado clima; después, al comenzar la primavera, la invasión del cólera, que sobre paralizar el comercio y los negocios, produjo millares de víctimas.»⁴²

La segona meitat del decenni dels 1880 sembla marcada per l'estancament de la situació econòmica.⁴³ La informació de la premsa palesa el malestar social creixent d'aquests anys. El 1886 els grans propietaris arrossers formaren la Comissió Arrossera. L'any 1889 la relació entre les importacions i les exportacions continuarà essent deficitària, encara que les sortides de l'arròs mostraran una lleugera recuperació. Es pot dir, per tant, que deu anys després d'haver començat, la crisi de l'arròs continuava sense resoldre's. Amb tot, d'ençà del 1890, la situació depressiva que el darrer terç del segle XIX s'havia palesat a les zones arrosseres canviarà de signe. La recuperació seria un fet fins als primers anys del segle XX.

És indubtable, per tant, que la producció arrossera del País Valencià va passar, en el decenni 1879-1889, per una situació depressiva d'importància. La disminució creixent i contínua de les exportacions, la forta disminució soferta pels preus havien de tenir repercussions profundes.

Els petits conreadors-propietaris i arrendataris en serien els principals perjudicats, al costat dels jornalers. En canvi, els grans propietaris en patirien les conseqüències en un grau molt menor. Si bé és innegable que, aquests anys, la burgesia agrària veié com disminuïen d'una manera important els grans percentatges de beneficis que havia anat obtenint durant tot el segle, no és pas menys cert que el capital acumulat no havia estat totalment invertit en l'expansió del conreu arrosser,⁴⁴ sinó que se n'havia orientat una part cap a altres conreus, tals com el cacauet, la vinya o la taronja, que iniciava la seva expansió en aquells anys.⁴⁵ Pot afirmar-se, per tant, que la burgesia agrària valenciana, i en aquest cas l'arrossera, va demostrar que tenia, malgrat el seu conservadorisme econòmic, un bon coneixement de les activitats que anaven esdevenint més rendables. La diversificació de la inversió, encara que fos feta des de pressupòsits agraristes, sembla indicar un coneixement de llurs interessos més gran del que, en principi, podria suposar-se. D'aquesta manera, els grans propietaris saberen reduir en gran part les conseqüències de la crisi. En canvi, per als petits propietaris, arrenda-

42. *Antología Almanaque...*, p. 69.

43. L'evolució de les exportacions es pot veure a *La crisis arrocera...*, p. 247, i a la *Memoria de los trabajos del Sindicato Arroceros en el año 1896*, p. 7.

44. Tal com ho indicava la Comissió, «antiguos algarrobales y arenales estériles, fertilizados por las aguas que máquinas de vapor extrajeron de profundidades inverosímiles, se cambiaron en magníficos huertos de naranjos (...) y en los yermos se hicieron grandes trabajos para el cultivo del maní, que dio copioso fruto» (*La crisis arrocera...*, p. 52).

45. Les exportacions de taronja van passar de 340.065 Qm el 1869 a 977.718 Qm, l'any 1889. Sobre l'evolució de la taronja, *vid.* M. LININGER-GOUMAZ, *L'orange d'Espagne sur les marchés européens. Le problème oranger espagnol*, Ginebra, Éditions du Temps, 1962, ps. 47-60 especialment.

taris i jornalers, tingué una incidència molt més forta. Els primers perquè, tenint en compte els grans beneficis que l'arròs havia repartit fins aleshores, havien esdevingut propietaris de la terra. Però per a assolir-ho havien de recórrer a préstecs. I si ja pagaven uns interessos gravosos en els moments de l'alça de preus, la situació empitjorà amb la crisi, i els impedia de tornar els préstecs que havien concertat, mentre, per escriure, veien com llurs terres eren absorbides pel fisc. Els arrendataris o colons, que eren la gran majoria dels camperols valencians, «amb un capital escàs o inexistent», víctimes tradicionals de la usura «que avui dia haurà extremat la seva voracitat», van haver de contreure deutes per tal de poder pagar els alts preus d'arrendament.⁴⁶ La gravetat de la situació arribà a ésser reconeguda fins i tot pels propietaris de la Comissió: «La crisi del propietari és greu, però es pitjor la de l'arrendatari. Aquell viu tot consumint el seu capital, però aquest no pot subsistir amb l'esforç dels seus braços, que resulta erm i sense recompensa.»⁴⁷ Per llur banda, els jornalers, que veien com els seus salaris es reduïen d'una manera considerable, sovint havien d'optar per l'abandonament de les terres arrosseres.

El que hem assenyalat més amunt, pel que fa als grans propietaris, no vol dir que aquests no reaccionessin per tal de tornar a aconseguir els nivells de beneficis i de renda que fins aleshores havien obtingut. N'és una bona prova la creació, per un decret reial del 22 de juliol de 1886, d'una comissió encarregada de l'estudi del «*cultivo del arroz en las provincias de Levante, su coste de producción y las causas de la crisis que en este momento atraviesa, proponiendo en su vista los remedios que estimase oportunos*».⁴⁸ Hom troba clarament reflectida l'actitud adoptada davant la situació per aquest sector important de la burgesia agrària del País Valencià dins la destacada documentació que van recollir els components d'aquesta comissió.

Per al grup que hi era majoritari, la causa principal de la crisi era clara: calia atribuir-la a la baixa dels preus. Hom arribava a aquesta conclusió gràcies a l'observació que els altres productes agrícoles havien recuperat llur rendabilitat, un cop passats els efectes de les inundacions i del còlera, mentre els preus de l'arròs romanien al dessota de llur nivell anterior. Però ¿quina era la causa, segons llurs plantejaments, del descens dels preus? També aquí hi havia un motiu evident: els preus interiors baixaven a causa de la competència estrangera,⁴⁹ que trobava condicions favorables per a entrar a l'estat espanyol i particularment al País Valencià. Afavorit l'arròs estranger per les tarifes ferroviàries elevades i heterogènies que gravaven la producció interior i per les facilitats d'adquisició a terminis que donaven les cases estrangeres,⁵⁰ l'arròs del País Va-

46. La Comissió assenyalava que les pèrdues de propietat han estat tan nombroses que «*hay pueblos que no queda ningún propietario vecino; los que lo eran y siéndolo cultivaban bien, se han convertido en colonos con perjuicio para ellos y con el mayor daño que de aquí le resulta a la riqueza*» (*La crisis arrocera...*, p. 29).

47. *Ibid.*, p. 23.

48. *Ibid.*, p. 19.

49. *Ibid.*, p. 35.

50. *Ibid.*, p. 48.

lencià, amb un preu 10 pessetes per quintar més car, difícilment podia competir-hi no sols en els mercats de l'estat espanyol, sinó fins i tot en l'americà.⁵¹

Evidentment, si excloem la fallàcia econòmica que comportava confondre les causes de la crisi amb els seus efectes, les qüestions que els membres de la Comissió assenyalaven abordaven una part dels problemes que tenia plantejada la producció arrossera. Però, un cop arribats en aquest punt, es negaven a acceptar les conclusions lògiques que se'n derivaven. L'endarreriment que dominava el conreu de l'arròs i la disminució dels rendiments a què havia conduït l'expansió desmesurada de la superfície de conreu, assenyalats per García Monfort —membre dissident de la Comissió—, foren rebutjats per aquesta. Només fou acceptat de considerar-les com a «*primera concausa agronòmica*», atribuïble a les «*influencias meteorológicas*» dels anys anteriors.⁵²

Com es pot veure, l'anàlisi de la majoria portava, inevitablement, a un cercle viciós. Afirmaven que el descens del preu motivat per la importació era la causa principal de la crisi, però, en canvi, es negaven a acceptar les raons que explicaven la pèrdua de competitivitat de la producció valenciana.

IV

Malgrat els plantejaments dels grans propietaris, per tal de comprendre els problemes que tenia plantejada la producció arrossaire d'aquests anys, cal partir de les condicions sota les quals se'n desenvolupà el conreu des de mitjan segle XIX. Perquè contràriament al que manifestava la Comissió, les causes de la crisi venien de lluny. Precisament de les condicions que havien presidit el procés d'expansió de la superfície de conreu des de mitjan segle, puix que, com que es va fer en una part molt destacada a base de terres cada cop menys productives, portà cap a la disminució dels rendiments de la terra.⁵³

Resulta difícil d'aportar dades que permetin de seguir l'expansió del conreu arrosser a tot el País Valencià fins a la darrereria del segle XIX. Amb tot, si considerem únicament la província de València, que és la més important en aquest sentit, sabem que en l'espai d'un segle, la superfície de conreu s'havia més que triplicat, i que l'expansió va tenir una acceleració important d'ençà dels anys centrals del segle XIX. La superfície dedicada a l'arròs a Sueca, centre de la zona productora, va passar així de 40.667 fanecades l'any 1800 a 44.390 l'any 1840, mentre que l'any 1880 ja serien 70.290 les que s'hi dedicaven.⁵⁴ A partir d'ara, davant l'augment de la superfície plantada, renaixeran les polèmiques que s'havien suscitat al segle anterior sobre la salubritat o no d'aquest conreu.

Aquest creixement espectacular va anar lligat a l'aplicació del guano del Perú com a fertilitzant. Introduït a partir del 1844, tingué un paper fonamental en l'increment de la producció agrícola en general, i especialment en l'arrossera. El 1861 seria reconegut que se n'havia difós molt l'ús «*en los regadíos, y siendo*

51. *Ibid.*, p. 54.

52. *Ibid.*, p. 53.

53. Encara que resulta clar que altres factors, tals com l'augment de la competència estrangera a partir del 1879, van accelerar la pèrdua de la competitivitat de l'arròs valencià.

54. *La crisis arrocera...*, p. 27.

*muy a propósito para las huertas y arrozales de la provincia de Valencia, es ahí donde se hace de él un mayor consumo».*⁵⁵ Els increments que van experimentar els beneficis que van seguir-se'n quan se'n generalitzà aquest ús⁵⁶ devien ésser molt importants. Però, amb tot, a causa de l'estructura de la propietat, aquest fet produí una especulació de la terra que va portar a llarg termini a una disminució dels beneficis i a un increment de la renda de la terra, amb la repercussió consegüent damunt els costos de producció.

D'altra banda, no pot deixar de recordar-se que el mateix procés de generalització de l'ús d'aquest fertilitzant va portar, en vista dels resultats que hom n'obtenia, a una aplicació indiscriminada que no tenia en compte per a res la composició de la terra i les seves necessitats específiques. Aquest procés —i el que s'hi va afegir, de degeneració de la llavor—⁵⁷ palesa que els propietaris arrossaires s'havien preocupat més d'estendre el conreu que no pas d'introduir millores tècniques que en reduïssin els costos.⁵⁸

D'aquesta manera, ja abans que es produís la crisi la producció valenciana tenia un cost superior al de l'estrangera. L'any 1874 els grans propietaris havien assenyalat que «*el arroz de Italia y el de la India compite con el nuestro en blancura, y es mucho más barato en precio (un 20 por ciento)*».⁵⁹ La constatació que se'n va fer els anys 1880 no era pas nova, doncs. Els obstacles que frenaven el desenvolupament de la producció capitalista a les zones arrosseres tenien un paper determinant en la base d'aquesta situació. Les paraules de García Monfort, malgrat llur extensió, són un resum vàlid de l'estat en què es trobava la producció arrossera valenciana. Per a ell, els orígens de la crisi radicaven en «*lo caro del cultivo*», motivat per «*la escasez de dinero; el que la extensión y*

55. E. GIRALT I RAVENTÓS, *Introducción del guano como fertilizante en el País Valenciano y Cataluña*, a *III Congreso Nacional de Historia de la Medicina* (València 1969), II, p. 450.

56. L'evolució de les importacions de guano es pot veure a M. MÁRQUEZ PÉREZ, *Historia de la industria, comercio, navegación y agricultura del Reino de Valencia desde la época de D. Jaime hasta nuestros días* (València 1910), p. 210. També pot veure's, pel que fa a la seva utilització als Països Catalans, Beatriz PORQUERES GIMÉNEZ, *Importación y utilización de abonos en los Países Catalanes (1849-1914)*, tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1975.

58. La teoria de David Ricardo sobre els rendiments decreixents de la terra sembla que es compleix aquí al peu de la lletra. Vid. David RICARDO, *Ensayo sobre la influencia del bajo precio del grano en los beneficios del capital*, a *Obras y correspondencia*. Editadas por P. Sraffa, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1959, IV, ps. 4-27. D'altra banda, tal com han assenyalat I. JIMÉNEZ i F. PÉREZ (*La no industrialització valenciana i el model de creixement de David Ricardo*, a «Arguments 2», ps. 107-126, p. 115), «l'aparició d'una millora tècnica no és sempre contrària als interessos dels propietaris agrícoles, car llurs rendes no s'han necessàriament de reduir (...); una millora tècnica que s'aplique indistintament a les terres més fèrtils com a les terres que ho siguin menys deixarà invariable la renda». La introducció del guano, per tant, no va pas interferir en el procés d'alça dels arrendaments.

59. Vid. C. NAVARRO REVERTER, *La Exposición de Filadelfia, 1875*. Arxiu de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València. Vull agrair a Francesca Aleixandre les facilitats que m'ha donat per a la consulta de la part de l'arxiu que encara no ha estat ordenada.

L'any 1854 es constatava la mateixa realitat. Vegeu *Exposición que ha elevado a S. M. la Reina La Edetana, Sociedad de Seguros Mutuos Agrícolas, sobre el Informe del Consejo Real de Agricultura en el expediente (sic) de arroz* (València 1854), p. 171.

pulverización de la propiedad hacen punto menos que imposible la aplicación de las máquinas y de los instrumentos de trabajo, que podían hacer mejor y más barato el cultivo (...) que [l'arrendatari i el jornalero] viven hoy en el campo bajo el dominio de la usura (...); que las semillas pierden de día en día su bondad y eficacia productora; que los abonos continúan en su carestía; que los transportes son el escollo de toda producción; que la tributación es excesiva (...) que los propietarios (...) encontraban muy cómodo vivir en la ciudad o pasearse por los pueblos sin hacer nada, en tanto que arrendaban sus tierras a un precio muy elevado; [que en comptes de] acertar a crear en la Península nuevos molinos para el descascarillado del arroz [hom protegeix] eficazmente una industria extranjera».⁶⁰ Tot això, i no pas el que assenyalaven els grans propietaris, explicava la situació a la qual hom havia arribat. Tot i això, aquests raonaments foren rebutjats amb indignació per la majoria dels membres de la comissió, indicant que no eren més que denúncies, i que com a tals, «[ha] de rechazarlas la Comisión, que si las aceptase creería bastardear el carácter de su cometido».⁶¹

Per als grans propietaris, la causa principal de la crisi era clara, com ho era, també, la solució que calia aplicar. Tot i reconeixent que calien reformes profundes, assenyalaven que aquestes trigarien massa temps a fer efecte. El que era prioritari, en aquells moments, era adoptar mesures eficaces que, com en ocasions anteriors,⁶² poguessin resoldre la crisi a curt termini. Si els problemes no eren nous, tampoc no ho serien els remeis. Tenint en compte llur trajectòria històrica, els grans propietaris van adoptar una actitud coherent. No podia haver-hi cap dubte: havien d'aconseguir que el govern de Madrid alçés les barreres aranzelàries. Les pressions en aquest sentit foren dutes a terme tant per la Comissió Arrossaire com per la Lliga de Propietaris de València i la seva província i el diari conservador «Las Provincias», i tingueren l'efecte esperat. El 1890 fou decretat un nou impost transitòri que gravava la importació. El nou aranzel, que fou fixat en 7,20 pessetes cada cent quilos, superava fins i tot les propostes mínimes que la Comissió havia sol·licitat (4 pessetes per cada cent quilos). I aquestes, per altra banda, hem de suposar que eren superiors a la diferència dels costos reals, puix que s'hi trobava implícita la falsificació dels costos totals de producció.⁶³

El conservadorisme dels grans propietaris arrossaires que, en aquesta ocasió, havien cercat una aliança amb els productors bladers de l'interior, va triomfar damunt les propostes de García Monfort, al qual feia costat «El Mercantil Valenciano». D'aquesta forma, les forces que semblaven consolidar-se davant l'agra-

60. *La crisis arrocera...*, ps. 81 i 82.

61. *Ibid.*, p. 61.

62. *Memoria de los trabajos del Sindicato Arroceros en el año 1894* (València 1894), ps. 44-45.

63. Els arrossaires havien recorregut sovint a l'exageració dels costos de producció. *Vid.* M. Lluïsa VILLORA REYERO, *Sobre la libre introducción del arroz en Valencia*, a *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, València 1974, iv, ps. 167-176, esp. p. 175. El 1893, la mateixa Lliga de Propietaris de València i la seua Província reconeixeria que l'ocultació d'ingressos era una realitat. *Vid.* LIGA DE PROPIETARIOS DE VALENCIA Y SU PROVINCIA, *Exposición dirigida à S. M. la Reina Regente en reclamación de los procedimientos que imponen el R. D. de 4 de febrero último sobre investigación de las ocultaciones que puedan existir en la propiedad urbana* (València 1893), p. 5.

risme conservador de la burgesia arrossera van restar en franca minoria. «Las Provincias», que tant havia col·laborat en l'obtenció d'aquestes mesures, cuità a congratular-se per la resolució que havia estat aprovada a Madrid.⁶⁴

El sector més influent en aquells moments al País Valencià, es configurava d'una manera clara com a element retardatari per al desenvolupament del capitalisme al camp. La seva funció dirigent tampoc no va existir més endavant. Les seves posicions polítiques, d'altra banda, estarien d'acord amb els seus plantejaments econòmics: la majoria dels membres de la Comissió militaven en el partit conservador.

Els plantejaments de García Monfort, que incloïen propostes importants per a la modernització del conreu, van restar oblidades. Segons el president de la Cambra de Comerç de València i del Sindicat de Gremis, un cop aplicada l'exempció d'un any en la contribució territorial per a les terres més afectades per la crisi, calia posar en pràctica dues grans línies d'actuació: reduir els costos de la producció i millorar l'estructura de la comercialització. Per a assolir la primera assenyalava que calia disminuir la superfície plantada, a base de limitar-la a les terres no reconvertibles, i de substituir l'arròs per altres conreus més competitius, fomentant alhora la creació de bancs agrícoles i institucions de crèdit que permetessin el finançament als petits cultivadors, així com les millores tècniques a través de la generalització de l'ús de maquinària i de camps d'experimentació de llavors.

Per assolir un augment del consum, d'altra banda, assenyalava com a imprescindible «la abolición del impuesto de consumos; la revisión y rebaja de las tarifas ferroviarias, suprimiendo el mal existente de que cueste más transportar la mercancía al centro de la península que traerla de la India; y por último, la construcción de carreteras rurales.»⁶⁵ S'afegia a tot això la necessitat d'acabar amb les ocultacions dels grans propietaris respecte a la contribució territorial. Com es veu, les seves propostes eren realment importants. Comportaven un pla detallat de reformes per tal d'acabar amb els obstacles que havien impedit tradicionalment el creixement de la producció capitalista. Òbviament, els grans propietaris, principals beneficiaris de la situació aleshores existent, no havien de mostrar cap interès per aquest pla. La protecció aranzelària era més ràpida i comportava un risc menor. D'aquesta manera, a l'elevació que va regir a les duanes peninsulars a partir del 1890, es va afegir el 1892 la que es va establir per a les colònies. El percentatge d'augment al mercat americà, a més, va ésser superior i arribaria a assolir un 2.000 % respecte al 1882.⁶⁶

Amb tot, la recuperació no fou pas llarga. La fi de la guerra amb els Estats Units i la pèrdua de les colònies assenyalaran el principi d'una nova crisi.⁶⁷ Unes altres persones⁶⁸ van tornar a fer observar que calia acabar amb els problemes

64. *Intereses valencianos*, publicat a «Las Provincias» del 4 de setembre de 1886, i *Antología almanaque...*, p. 52.

65. E. GARCÍA MONFORT, *Conclusiones en cuanto a los remedios de la crisis arrocera*, ms. de l'Arxiu de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València.

66. A. GWINNER, *La política comercial...*, p. 303.

67. L'evolució de les exportacions a Cuba i a Puerto Rico es pot veure a A. MAYLIN, *Manual práctico para el cultivo del arroz*, València (s. a., 1905), p. 66.

68. A. MAYLIN, *op. cit.*, p. 68, i J. M. MARTÍ, *Fomento de la producción arrocera*, a

de fons de l'agricultura arrossera, que uns anys abans havia denunciat García Monfort. La resposta de la burgesia agrària, però, tampoc no havia de variar en aquesta ocasió.

V

Si aquestes pàgines acabessin amb la constatació només de la crisi econòmica greu de les zones arrosseres durant el decenni dels 1880, reflectirien una visió parcial de la situació del País Valencià durant el darrer terç del segle XIX. Si bé és cert que aquest va començar sota el signe de la crisi de la sericicultura⁶⁹ i que els anys 1880 foren marcats per la de l'arròs, no hem d'oblidar que durant aquests anys hi ha altres productes, com el vi i la taronja, que comencen l'expansió espectacular de llurs exportacions, afavorida per la disminució del cost de transport. Així, a mesura que les altres zones productores de l'estat espanyol van anar essent afectades per la filloxera, el País Valencià, que no s'hi veuria atacat fins al principi del segle XX, va esdevenir l'únic proveïdor peninsular del mercat francès. Per a la taronja, aquests anys van comportar l'inici d'un període d'auge de les exportacions que arribarà fins a la Primera Guerra Mundial. A nivell industrial, el panorama resulta semblant. Mentre unes indústries entren en crisi,⁷⁰ n'hi ha d'altres, com la del calçat, la del moble i la metallúrgia,⁷¹ que començaran ara un procés de consolidació. Crisi en uns sectors, per tant, però també expansió en d'altres.

Sembla possible, doncs, d'acabar assenyalant que la incidència de la Gran Depressió al País Valencià s'integra dins un procés de crisi complex en el qual, mentre una estructura determinada s'enfonsava, n'hi havia una altra (o almenys les possibilitats de la seva existència) que n'ocupava el lloc.

TERESA CARNERO I ARBAT

Serie de conferencias organizada durante la Exposición Regional de Valencia sobre la economía agraria de España (València 1909), ps. 5-17; p. 8 i ss.

69. V. MARTÍNEZ-SANTOS I ISERN, *Sederia i industrialització. El cas de València (1750-1850)*, a «Recerques», núm. 5, Barcelona, Ariel, 1975, ps. 111-137.

70. R. ARACIL i M. GARCÍA BONAFÉ, *Industrialització al País Valencià. El cas d'Alcoi*, València, Tres i Quatre, 1974, ps. 242-252.

71. Per a la indústria dels calçats pot veure's J. M. BERNABÉ i MAESTRE, *Indústria i subdesenvolupament al País Valencià. El calçat a la Vall del Vinalopó*, Palma de Mallorca, E. Moll, 1975, ps. 65-88. Pel que fa a la fusta i a la metallúrgia, es pot consultar el treball de J. A. MARTÍNEZ i SERRANO, E. REIG i MARTÍNEZ i V. SOLER i MARCO, *Fluctuaciones económicas y formación de capital: el caso del País Valenciano*, a «Investigaciones Económicas» (1977), núm. 4, ps. 145-187; vull agrair-los que m'hagin deixat consultar-lo abans d'haver-lo elaborat d'una manera definitiva. La tesi de llicenciatura de J. PARICIO TORREGROSA, *Formación y acumulación de capital de la industria del mueble del País Valenciano*, Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales, Universitat de València, 1974, i la tesi doctoral de J. A. MARTÍNEZ i SERRANO, *La formación de la industria valenciana, 1880-1913*, Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales, Universitat de València, 1977, arriben a conclusions semblants.